Från vettet

Föreställningar om galenskap i medeltidens Sverige (1220–1500)

CHRISTINE EKHOLST *Uppsala universitet*

Denna artikel diskuterar psykisk ohälsa under medeltiden utifrån olika fornsvenska källtyper: lagar, domsprotokoll, legender, läkeböcker och Sankt Eriks mirakler. Den argumenterar för att medeltidens syn på galenskap var mångfacetterad och komplicerad. Galenskap var samtidigt Guds straff, djävulens otyg och en sjukdom som andra. Vidare förespråkar den källpluralism för att skapa kunskap om svårforskade ämnen såsom galenskap.

Ett medeltida ordspråk förklarar att det bara var en natts sömn som skiljde en galen person från en berusad: *Drukkin man ok galin skil ey meer at æn een söfn.*[1] Enligt detta synsätt så kunde alkohol leda till ett temporärt tillstånd av galenskap. Dryckenskap kunde dock botas av en natts sömn, medan psykisk sjukdom enligt detta ordspråk tycks vara ett mer permanent tillstånd. Under medeltiden fanns dock en medvetenhet om att psykisk ohälsa var ett brett koncept. Vissa föddes med psykiska sjukdomar, andra med intellektuella nedsättningar. För en del var psykisk sjukdom ett temporärt fenomen eller möjligen ett återkommande tillstånd, men inte nödvändigtvis permanent.

I medeltida europeiska källor beskrivs psykisk ohälsa på många olika sätt. Vi finner i källorna intellektuella funktionsnedsättningar som påverkade en persons förmåga att förstå och att lära. Andra beskrivs som

Artikeln har granskats av två externa lektörer enligt modellen *double blind peer review.*

1. Henrik Reuterdahl, *Gamla ordspråk på latin och swenska* (Lund 1840) s. 69. Enligt Reuterdahl är handstilen från 1400-talet. Reuterdahl (1840) s. II.

Christine Ekholst (f. 1975) är docent i historia och universitetslektor i medeltidshistoria vid Uppsala universitet. Hon forskar i ett VR-finansierat projekt som behandlar funktionsnedsättningar i det medeltida Sverige.

E-post: christine.ekholst@hist.uu.se

nedstämda och melankoliska medan vissa galna beskrivs som rasande av ilska. Psykisk sjukdom och intellektuella funktionsnedsättningar var rättsliga angelägenheter som påverkade en individs straffansvar samt hens rättigheter att förfoga över egendom. Galenskap var också ett litterärt tema som utforskade identitet, status och tillhörighet.[2] Dessutom var psykisk ohälsa ett medicinskt problem där den sjuke skulle diagnosticeras, behandlas och botas. Botemedel kunde också sökas genom böner till Gud och genom att be ett helgon om hjälp.

Denna artikel behandlar psykisk sjukdom och intellektuella nedsättningar i medeltidens Sverige, ett ämne som i princip är outforskat. Ett syfte med artikeln är också att öppna för och inspirera till fördjupad forskning om de medeltida människornas relation till fenomenet galenskap. Termen galenskap – som kan väcka reaktioner – används i enlighet med tidigare forskning, vilket diskuteras nedan. Flera disparata källtyper används för att utforska galenskap: rättsliga källor, legender, mirakler samt läkeböcker. Som Janken Myrdal skriver kräver vissa svårutforskade ämnen källpluralism eftersom vi inte får tillräcklig information från en källtyp.[3] Dessutom kan vi förvänta oss att galenskap uppfattades och tolkades på flera olika sätt. Källorna är således valda för att visa på bredden i hur galenskap skildrades och förstods av medeltidens människor.[4] Vi möter olika och ibland motstridiga synsätt på galna personer. I lagböcker framträder ett perspektiv där de galna var rasande och aggressiva; de antogs begå våldsbrott. I de få rättsfall vi har som nämner galna personer, visar det sig att de psykiskt sjuka mer sannolikt stal än var våldsamma. I de fornsvenska legenderna är galenskap något man tillskrev de som inte var kristna. Judar och romare kallas galna med olika konnotationer beroende på vilken grupp som beskrivs. Läkeböcker visar galenskap som en hjärnsjukdom vilken kunde lindras och botas genom örter och andra hjälpmedel. Slutligen, i Sankt Eriks mirakler finner vi att de galna togs om hand av vänner och familj i lokalsamhället. Deras

2. Ivan Lejonriddaren i Eufemiavisorna är ett exempel på detta. Sylvia Huot, *Madness in Medieval French Literature: Identities Found and Lost* (Cambridge 2003) s. 30–32.

3. Janken Myrdal, "Källpluralismen och dess inkluderande metodpaket", *Historisk tidskrift* 127:3 (2007) s. 495.

4. Valet av källor kan kritiseras för att de är hämtade från en period som sträcker sig från 1200-talet till cirka 1500. Eventuella förändringar över tid får emellertid stå tillbaka. Eftersom ämnet är både outforskat och svårutforskat är målet att skapa ny kunskap kring galenskap, visa på möjligheterna med källpluralism och på så sätt inspirera till mer forskning. Framtida forskare får avgöra om vi utifrån källmaterialet även kan se förändringar över tid.

närstående sökte lindring och bot för den drabbade genom att vända sig till helgon för gudomlig intervention. För att fånga dessa olika synsätt fokuserar jag på den terminologi som används, hur de galna beskrivs, vilka associationer som kopplades till galenskap, om det anges vad som hade orsakat den samt om galenskapen beskrivs som permanent eller temporär. Genom källpluralism fångar artikeln både de övergripande sammanlänkade föreställningarna om galenskap samt olikheter mellan genrer.

Att forska om galenskap i det förflutna – bakgrund och begrepp

Termen galenskap kan väcka uppmärksamhet, ”galen” används inte som en klinisk term idag och kan uppfattas som ett märkligt eller nedlåtande begrepp.[5] Men forskare som skriver om psykisk ohälsa i det förflutna noterar att alla termer är otillräckliga och paraplybegreppet galenskap (*madness*) används för att markera att forskare inte sysslar med retrospektiv diagnosticering.[6] Vi bör alltså inte söka efter exempel på våra dagars diagnoser i det förflutna, hur frestande det än kan vara. Galenskap som begrepp är brett, medvetet odefinierat och signalerar att vi studerar galenskap som en kategori i det förflutna. Genom användandet av det begreppet kan vi undvika att bli alltför presentistiskt bekväma.[7] Genom att försiktigt närma oss källorna och utforska de begrepp som används där kan vi förhoppningsvis få mer kunskap utan att fastna vare sig i teoretiska diskussioner om begreppsanvändning eller i anakronistiska retro-diagnoser.[8]

Oavsett vilka begrepp vi väljer att använda, så kommer de att vara otillräckliga för att helt fånga dåtidens synsätt. Medeltidens syn på kropp och själ var dessutom fundamentalt annorlunda än dagens. Fay Skevington har föreslagit att vi därför skall använda den specifika ter-

5. Diana Rose skriver ”'Mad' is a term with derogatory historical resonances but which is now being reclaimed by those critical of the idea of madness as some kind of deficit of reason.” Diana Rose, ”Critical Qualitative Research on 'Madness': Knowledge Making and Activism among Those Designated 'Mad'”, *Wellcome Open Research* 6:98 (2021), <https://wellcomeopenresearch.org/articles/6-98/v1>.

6. Aleksandra Pfau, *Medieval Communities and the Mad: Narratives of Crime and Mental Illness in Late Medieval France* (Amsterdam 2021) s. 11.

7. Greg Eghigian, ”Introduction”, i Greg Eghigian (red.), *The Routledge History of Madness and Mental Health* (Abingdon 2017) s. 4.

8. Den teoretiska begreppsdiskussion som dominerat men försvårat forskning om funktionshinder diskuteras i Peter Beresford & Jasna Russo, ”Supporting the Sustainability of Mad Studies and Preventing Its Co-Option”, *Disability & Society* 31: 2 (2016) s. 270–274.

minologi som källorna använder. Hon utforskar begreppet *unhal* i tidigmedeltida engelska källor. Begreppet inkluderar både ohälsa men har också en moralisk fördömande komponent.[9] Denna metodologi har fördelar eftersom den påminner oss om att uppfattningar om psykisk ohälsa är socialt och historiskt skapade. Wendy Turner använder i stället begreppet mental inkompetens (*mental incapacity*) vilket fungerar väl för att beskriva hur vissa rättsliga källor hanterade de galnas egendomar och rättskapacitet.[10] Vi behöver, av allt att döma, vara uppmärksamma på källornas egna begrepp för att utforska galenskap. Psykisk sjukdom och intellektuella funktionsnedsättningar är instabila kategorier i det förflutna och i nutiden. Som den judiska filosofen Maimonides (d. 1204) uppmärksammade, är galenskapen relativ. Han noterade paradoxen att det är omöjligt att definiera vad galenskap är samtidigt som att många kan identifiera en galen person när de ser en.[11]

Leigh Ann Craig beskriver i en forskningsöversikt hur studier av medeltida galenskap har expanderat under de senaste decennierna. En äldre forskningstradition presenterade den medeltida perioden som ett förenklat "före," som "något annat," ett stadium före moderniteten.[12] Generella synteser bidrog med glimtar från medeltida källor där medeltiden framställdes som en förenklad kultur med ett likformigt synsätt på galenskap, ofta att den hade orsakats av demoner.[13]

Claire Trenery och Pelegrine Horden skriver att forskning om medeltida galenskap blomstrade dels under 1970-talet, dels igen runt 1990. Nyare forskning har fokuserat på de många olika, komplexa och ofta motstridiga synsätt på psykisk sjukdom som samexisterade. Forskningen har fördjupat vår kunskap om galenskap i medeltida medicin, lag och rätt och har i några fall lyckats fånga de psykiskt sjukas vardag och

9. Fay Skevington, "The Unhal and the Semantics of Anglo-Saxon Disability", i Sally Crawford & Christina Lee (red.), *Social Dimensions of Medieval Disease and Disability* (Oxford 2014).

10. Wendy J. Turner, *Care and Custody of the Mentally Ill: Incompetent, and Disabled in Medieval England* (Turnhout 2013) s. 6.

11. Ephraim Shoham-Steiner, *On the Margins of a Minority: Leprosy, Madness, and Disability among the Jews of Medieval Europe* (Detroit 2014) s. 73.

12. Leigh Ann Craig, "The History of Madness and Mental Illness in the Middle Ages: Directions and Questions", *History Compass* 12: 9 (2014) s. 729.

13. Anne E. Bailey, "Miracles and Madness: Dispelling Demons in Twelfth-Century Hagiography", i Siam Bhayro & Catherine Rider (red.), *Demons and Illness from Antiquity to the Early-Modern Period* (Leiden, 2017) s. 235. Mest känd är säkerligen Michel Foucaults skildring av galenskap, se Pfau (2021) s. 17–20.

sociala sammanhang. Likafullt saknas det en syntes över hur galenskap uppfattades, skriver de.[14]

I denna artikel förekommer begreppen galenskap, psykisk sjukdom och psykisk ohälsa som paraplybegrepp, men genomgående diskuteras medeltida terminologi och klassificering. Källorna i denna artikel är alla skrivna på fornsvenska. Det har varit en förutsättning för urvalet, för att möjliggöra att utforska galenskap utifrån källornas begrepp. I texterna beskrivs flera olika kategorier av galenskap, vissa som skulle kategoriseras som psykisk sjukdom, andra som snarare skulle hamna under intellektuella funktionsnedsättningar. I de fornsvenska texterna går dessa inte att åtskilja – de benämns med samma eller åtminstone överlappande begrepp – men beskrivs på olika sätt. Michael Dols skriver att galenskap kan identifieras som en form av onormalt eller högst ovanligt beteende. Fenomenet existerar endast mot bakgrund av en accepterad standard av normativt beteende.[15] I artikeln studeras galenskap när denna framträder som en uttrycklig kategori (*marked category*) i källorna, det vill säga när personer omnämns som galna på olika sätt.[16] Det innebär naturligtvis att analysen kan missa personer som skulle ha uppfattats som galna i dåtiden men som inte omnämns som så. Det förefaller mig ändå som en mer säker metod; att utgå från beskrivningar av avvikande beteende skulle leda till anakronistiska och ännu mer osäkra tolkningar.

Ordspråket som fick inleda denna artikel använder det fornsvenska ordet *galin*, ett begrepp som utvecklats till det nutida galen. Ett annat medeltida ordspråk, med liknande innebörd, förklarar, att ”när ölet går in, går vettet ut”.[17] Flera begrepp utgår från att någon förlorat vettet, alltså förstånd eller omdöme. I källorna utrycks detta ofta som *afvita*, från vettet. Närbesläktat är begreppet *vitvillinger* som vi känner igen i det moderna vettvilling. Ordet gör bruk av termen *vill:* vilse. En annan benämning som ligger nära modernt språkbruk är *rasande* men det hade en tydligare koppling till galenskap än det moderna ordet har. Något mer främmande är säkerligen *gäld*. Det sistnämnda betydde precis som idag en skuld, men också galenskap.

14. Claire Trenery & Peregrine Horden, ”Madness in the Middle Ages”, i Greg Eghigian (red.), *The Routledge History of Madness and Mental Health* (Abingdon 2017) s. 63.

15. Michael W. Dols, *Majnūn: The Madman in Medieval Islamic Society* (Clarendon 1992) s. 5.

16. Craig (2014) s. 732.

17. *Naar ølit gaar in tha gaar vethith wth.* Reuterdahl (1840) s. 58.

Vett och brottsligt uppsåt – galenskap i medeltida rätt

I romersk och sedermera bysantinsk rätt ledde mental funktionsnedsättning till juridisk inkompetens; rättsligt ansvar kunde inte existera om personen inte ansågs kunna ha uppsåt.[18] Principen att de galna saknade uppsåt och att deras handlingar därför var utan avsikt, överfördes till många medeltida rättssystem.[19] Wendy Turner skriver att kanonisk rätt och civilrätten försökte hantera ett brett kontinuum av psykiska och kognitiva tillstånd.[20] Franska rättsliga nådebrev (*remission letters*), skrivna för att få mildring eller eftergift av straff, visar likaledes att författarna åberopade ett vidsträckt register av galenskap, från det som beskrivs som idioti eller dumhet, till vansinne och rasande mordlust.[21] Lagstiftare behövde framför allt hantera galenskap utifrån två aspekter, hur det påverkade straffansvar samt hur det inverkade på förmågan att förfoga över egendomar. Dessutom reglerade medeltida lagar vem som skulle ansvara för och ta hand om galna individer.

I engelsk lag och rättslig praktik motiverades reglerandet av mentalt funktionsnedsatta och deras egendom utifrån synen att de behövde beskyddas. De intellektuellt funktionsnedsatta behövde värnas från andra som kunde utnyttja deras bristande förståelse för egen vinning, vilket också skedde.[22] Om en person som definierades som mentalt inkompetent ärvde egendom, så hamnade hen under kungens förmyndarskap (*wardship*). Regenten tillsatte en förmyndare som skulle handha egendomarna.[23] Denna rättsliga procedur blev lukrativ för den engelska kronan.[24]

I den franska sedvanerätten framgår att de galna ansågs vara ett potentiellt hot, både mot sig själva och andra. En utgångspunkt för hur de behandlades rättsligt var att de sågs som mer benägna än andra att begå självmord eller dråp.[25] Detta var också motiveringen bakom de lagbestämmelser som fastställde att en galen person skulle hållas fängslad

18. Margaret Trenchard-Smith, "Insanity, Exculpation and Disempowerment in Byzantine Law", i Wendy Turner (red.), *Madness in Medieval Law and Custom* (Leiden 2010) s. 39.
19. Pfau (2021) s. 12.
20. Turner (2010) s. 9.
21. "This spectrum of madness ranged from foolishness or stupidity all the way to insanity or murderous rage." Pfau (2021) s. 79.
22. Turner (2014) s. 157–174.
23. Turner (2010) s. 25.
24. Turner (2014) s. 157.
25. Pfau (2021) s. 127, 130.

eller instängd. Eftersom de mentalt inkompetenta inte kunde hållas ansvariga för sina gärningar, var deras förmyndare skyldiga att se till att de inte orsakade någon skada.[26]

Både Wendy Turner och Alexandra Pfau visar att galenskap inte nödvändigtvis ledde till marginalisering eller isolering för individen. Generellt tog lokalsamhällena hand om de galna och mentalt inkompetenta. De var inte utestängda från social gemenskap, inte heller var de nödvändigtvis fattiga.[27] Pfau visar att den första åtgärden rätten tog var att skicka hem den galne så att hen kunde tas om hand av sin familj och återintegreras i samhället. Även om vissa blev förvisade från städer och lokalsamhällen, var det inte den första lösningen.[28] Pfau visar också att vissa former av psykiska sjukdomar sågs som temporära och möjliga att bota. Medeltida tänkare, såsom Thomas av Aquino, särskilde mellan intellektuella funktionsnedsättningar eller psykiska sjukdomar som var medfödda och de som drabbade personer senare i livet.[29] Nådebrevens författare inkluderade ofta detaljer om hur de försökt bota den galne genom pilgrimsfärder eller besök hos läkare. De franska lagstiftarna var medvetna om tillfällig galenskap och klargjorde att det skulle undersökas huruvida personen hade begått brottet när hen var galen eller ej.[30]

De svenska medeltida lagböckerna är från perioden 1220–1442 och består av landskapslagar, landslagar och stadslagar.[31] Lagarna behandlar framför allt två aspekter av galenskap: rätten att förfoga över egendom (i regel jord) samt vilket straffansvar en galen person hade. När de svenska lagstiftarna fastställde en individs straffansvar var förmågan att förstå central. Det begrepp som lagstiftarna använde för tankeförmåga och förstånd var *vit* (vett). Denna term användes i vissa lagar för att definiera när ett barn hade blivit straffansvarigt, när de var gamla nog och hade ”kommit till vett” som lagarna uttrycker det.[32] Ett barn ansågs straffansvarigt vid 15 års ålder (tolv i Hälsingelagen) och i svensk medeltidsrätt

26. Turner (2010) s. 20.

27. Pfau (2021) s. 10; Turner (2010) s. 3.

28. Pfau (2021) s. 20.

29. Pfau (2021) s. 24; Irina Metzler, *Fools and Idiots? Intellectual Disability in the Middle Ages* (Manchester 2016) s. 120–121.

30. Pfau (2021) s. 25, 112–113, 121.

31. För en genomgång av dessa källor, se Christine Ekholst, *A Punishment for Each Criminal: Gender and Crime in Swedish Medieval Law* (Leiden 2014) s. 5–12.

32. Västmannalagen, Kyrkobalken 13, Manhelgdsbalken 30 §6; Upplandslagen, Kyrkobalken 14; Ärvdabalken 1 §4, 7 §3.

användes begreppet *ovormaghi* om barn under denna ålder. Även om kvinnor delvis var omyndiga används inte detta begrepp för kvinnor utan det reserverades för barn under 15.[33] Barn som inte hade ”kommit till vett” kunde inte agera med uppsåt att skada. Deras brott ansågs som oavsiktliga och straffades som olyckor eller som oavsiktliga gärningar (termen för detta är våda, *vaþi*). I regel innebar det att offret skulle kompenseras som om det inträffade hade varit en olycka.[34] Även om straffet inte påverkades så insåg lagstiftarna att även en minderårig kunde agera antingen med vilja eller våda.[35] Det var visserligen åldern som definierade hur personen skulle straffas, men att själva principen var grundad i att en minderårig inte hade ”kommit till vett” framkommer av andra bestämmelser. En lag förklarar att om minderårig dräper en man så är det *owita gerning*.[36] Upplandslagen uttrycker samma sak implicit när den kontrasterar ett lagrum som rör minderårigas brott med en bestämmelse som börjar ”nu kan vetande man slå annan till blods, av våda och inte med vilja”.[37]

Den term som används för galna i egendomsbestämmelser var *vitvillinger*. De *ovormaghi* och de galna var två distinkta kategorier, men begreppen var kopplade till varandra i meningen att de ofta nämndes tillsammans och samma regler applicerades stundom för båda grupperna. Ett exempel på hur detta formuleras är: “köper man jord av vettvilling eller galen man eller *ovormaghi*, den som är yngre än 15 år: ingen får sälja deras jord utom med de närmsta släktingarnas godkännande”.[38] Syftet med

33. I den äldsta lagboken kallas även kvinnor för *ovormaghi*. Äldre Västgötalagen, Tjuvabalken 5 §2. De kallas *ovormaghi* även i den Yngre Västgötalagen men det reflekterar inte hennes rättsstatus. Yngre Västgötalagen Tjuvabalken 33.

34. Äldre Västgötalagen, Vådasår 2§1; Dalalagen, Manhelgdsbalken 25; Upplandslagen, Manhelgdsbalken 2, 22; Västmannalagen, Manhelgdsbalken 2; Södermannalagen, Manhelgdsbalken 18; Bjärköarätten 14§20. Magnus Eriksson stadslag, Dråp med våda 10. I Hälsingelagen räknas det som en minderårig gjorde inte explicit som våda, men böterna var hälften av vad *fultiþæ* (till mogen ålder kommen) man skulle betala. Hälsingelagen, Manhelgdsbalken 2.

35. *hwat þæt ær mæþ waþæ ællr wiliæ*, Upplandslagen, Manhelgdsbalken 22.

36. Södermannalagen, Manhelgdsbalken 25 §7. Biskopen hade inte rätt till böter om det saknades intention att skada vare sig det hade skett av våda eller var *owita gerning*. Södermannalagen, Manhelgdsbalken 25 §3.

37. *”witændi man”*, Upplandslagen, Manhelgdsbalken 13.

38. *”köper man jord av witwilligi ællr aff galnum manni ællr owormaghi þöm sum minnæ ær æn fæmptæn aræ. ængin þeræ ma iorþ sæliæ utæn næstu frændæ wiliæ”* Upplandslagen, Jordabalken 4 §5; Hälsingelagen, Jordabalken 8 §1; Västmannalagen, Jordabalken 7; Södermannalagen, Jordabalken 12 §5; Magnus Erikssons stadslag, Jordabalken 10 preciserar att släktingar endast fick skifta jord till bättre inte till sämre. Samma i Magnus Erikssons landslag, Jordabalken 18 och Kristoffers landslag Jordabalken 16.

denna bestämmelse, som återfinns i flera lagar, var möjligen att skydda den galne, men det är också tydligt att lagrummen syftade till att skydda familjens rättigheter. Jorden skulle hållas inom familjen och skulle inte säljas utanför släkten utan att först ge familjen rätt att köpa den.[39]

Kombinationen *vitvillinger* eller *galin* används i andra bestämmelser. Att båda begreppen omnämns kan indikera att det var en skillnad mellan dessa två. Det är svårt att säkert fastställa huruvida de uppfattades som två olika varianter av galenskap, men som vi kommer att se så används begreppet *galin* eller *afvita* något oftare i bestämmelser som fokuserar på aggressiva och våldsamma drag. Det är möjligt att *vitvillinger* åsyftade en person som ansågs sakna förstånd men som inte var våldsam. Det kan med andra ord inkludera individer med intellektuella funktionsnedsättningar. Dessa personer hade inte förmåga att förstå konsekvenserna av sina handlingar och, som Turner beskriver, var det därför möjligt för andra att utnyttja detta. I tillägg till dessa mer tydliga exempel finns det också en bestämmelse som kan tolkas som att den syftar på en mildare form av intellektuell funktionsnedsättning. En person som var *litils uitande* (litet vetande) kunde inte överse andras egendom. Dennes familjemedlemmar kunde då ta fallet till kungen eller lagmannen, som skulle utvärdera om personen var så gammal eller så *osniældær* (ovis, okunnig) att han inte kunde handha sin egen egendom. Hans närmaste släkting på faderns sida fick då fungera som förmyndare.[40]

Begreppen *litils uitande* och *osniældær* åsyftar okunnighet eller oförstånd, det är möjligt att de syftar på en intellektuell funktionsnedsättning, eller demens i de fall då någon ansågs vara för gammal. Wendy Turners forskning om det medeltida engelska rättssystemet visar på samma typ av omhändertagande och restriktioner för de kognitivt funktionsnedsatta. Men den typ av kungligt förmyndarskap som hon beskriver existerade inte i svensk rätt, i stället var det familjen som bar ansvaret för den galnes egendom.

Galna personer fick alltså inte handha sin egen jord eller egendomar, och deras jord kunde enbart säljas eller bytas mot annan genom deras

39. Lagrum som syftar till att skydda arvingarnas rättigheter rör i vilken utsträckning som en man fick ge bort egendom till kyrkan. Om arvingen var frånvarande, minderårig, eller ”vettvilling” så begränsades hur mycket som fick ges. Upplandslagen, Kyrkobalken 14; Västmannalagen, Kyrkobalken 13.

40. Östgötalagen, Giftermålsbalken 19. Samma i Magnus Erikssons stadslag, Giftermålsbalken 16.

närmsta släkting. Familjen hade också rätt att sälja deras jord om den galne behövde bli omhändertagen. Västmannalagen skriver ”nu behöver vettvilling eller minderårig föda”, då fick släktingarna be om tillstånd på tinget att köpa eller sälja deras jord.[41] Det var familjen som hade ansvaret för omsorg av både åldringar och de som klassificerades som galna. Men uppenbarligen var inte familjen alltid så ivrig att ta på sig denna plikt. Detta visas av de regler som fastställer böter för familjemedlemmar som vägrade ta hand om sina ålderstigna eller sjuka släktingar.[42]

Lagstiftarna behandlar också de psykiskt sjukas straffansvar och liksom i andra medeltida rättssystem bestraffades de inte som andra.[43] I svensk medeltidsrätt påverkades de galnas straffansvar av hur familjen hade hanterat deras psykiska sjukdom. Flera lagar fastställer att om en person blev galen skulle familjen kungöra detta för lokalsamhället. Därefter skulle de hålla den drabbade bunden eller fjättrad. Om den galne sedan tog sig loss och begick ett brott så räknades detta som oavsiktligt eller en olycka, men enbart om familjen hade kungjort situationen lagenligt.[44] Kristoffers landslag (1442) applicerade ett mer flexibelt system och om lysning inte hade skett så fick familjen böta dubbla vådaböter om de visste att personen var från vettet (*afuita war*). Men de slapp betala full bot för brottet.[45]

Denna typ av galenskap förefaller kopplad till den våldsamma form som i latinska källor ofta kallas *frenesis* eller *furor;* den verkar inte åsyfta melankoli eller depression. De svenska lagarna fokuserade inte på att de galna var mer benägna att begå självmord, något vi ser i andra medeltida rättskulturer.[46] Bara en lagbok nämner självmord och det är den yngsta medeltida lagsamlingen, Kristoffers landslag från 1442. De andra medel-

41. *”nu þorf witwillingær ællær owormaghe föþo wiþ”*. Västmannalagen, Jordabalken 12. Samma i Upplandslagen, Jordabalken 4 §5 och Södermannalagen, Jordabalken 4 §4.

42. Helle Vogt, *”Fledføring:* Elder Care and the Protection of the Interests of Heirs in Danish Medieval Laws”, *The Legal History Review* 76 (2008).

43. Torsten Sondén skriver att de ”sinnesjuka” har haft en särställning i straffrätten sedan ”urminnes tider”. Torsten Sondén, *De sinnessjukas straffrättsliga ställning i Sverige: En översikt* (Stockholm 1930) s. 3.

44. Äldre Västgötalagen, Om mansdråp 7; Yngre Västgötalagen, Dråparbalken 18; Upplandslagen, Manhelgdsbalken 2 §1; Hälsingelagen, Manhelgdsbalken 2 §1; Dalalagen, Manhelgdsbalken 21; Västmannalagen, Manhelgdsbalken 2 §1; Södermannalagen, Manhelgdsbalken 18 §1.

45. Kristoffers landslag, Dråpamål med våda 15 §2.

46. Trenery & Horden (2017) s. 69.

tidslagarna reglerade snarare vad de galna kunde göra mot andra, inte mot sig själva. Flera lagar nämner uttryckligen att de brott som en galen förväntades begå var att bränna ner en by eller döda någon.[47] Hade personens psykiska tillstånd kungjorts så blev konsekvensen att ersättning betalades till offrets familj som för en olycka.

Intressant nog finns liknande sammankopplingar mellan galenskap och just mordbrand i den normandiska medeltidsrätten. De galna förväntades bränna upp hus och byggnader och det var det huvudsakliga skälet till att de galna skulle hållas i fängsel. Alexandra Pfau skriver att det inte var särskilt vanligt att psykiskt sjuka personer verkligen begick detta brott, snarare kan det förklaras av den stora rädsla som fanns för den omfattande förstörelse en brand kunde orsaka.[48] I svensk rätt var mordbrand ett skamligt brott som straffades mycket hårt; den skyldige skulle brännas på bål.[49] Det var dessutom mycket förnedrande att bli bunden, vilket tyder på att de galna sågs som ett reellt hot.

Dessa bestämmelser avslöjar indirekt viktiga aspekter av hur galenskap kunde uppfattas. Medan egendomsbestämmelserna möjliggör att personen var född som *vitvillinger* är det obestridligt att den typ av galenskap som beskrivs här inte var något medfött. Lagarna utgår från att tillståndet uppkom senare i livet, ”om en man blir galen” skriver de. Det är däremot inte tydligt huruvida det sågs som ett permanent tillstånd. I de franska källorna hittar vi olika varianter av galenskap; om tillståndet inte var medfött kunde galenskapen vara permanent eller så hade personerna friska perioder då de skulle hållas fullt ansvariga för sina brottsliga gärningar.[50] Bara i ett fall hanteras det faktum att psykisk sjukdom kunde vara temporär. Kristoffers landslag (1442) fastställer i en egendomsbestämmelse att en minderårig, då han kommit till mogen ålder, en mö då hon gift sig, och vettvillingar om de ”blivit vetande” hade rätt att bestämma om de accepterade transaktionen som deras familj hade

47. Äldre Västgötalagen, Om mansdråp 7; Yngre Västgötalagen, Dråparbalken 18; Upplandslagen, Manhelgdsbalken 2 §1; Hälsingelagen, Manhelgdsbalken 2 §1; Dalalagen, Manhelgdsbalken 21; Västmannalagen, Manhelgdsbalken 2 §1; Södermannalagen, Manhelgdsbalken 18 §1.

48. Aleksandra Pfau, ”Protecting or Restraining? Madness as a Disability in Late Medieval France”, i Joshua R. Eyler (red.), *Disability in the Middle Ages: Reconsiderations and Reverberations* (Farnham 2010) s. 102–103; Pfau (2021) s. 106.

49. Ekholst (2014) s. 135–139.

50. Pfau (2021) s. 110–114. Sondén skriver att galenskap i lagarna uppfattades som en sjukdom och inte som någon form av trolldom. Sondén (1930) s. 27. Det saknas explicita belägg för att det sågs som en sjukdom men slutsatsen är rimlig utifrån hur de olika tillstånden beskrivs.

gjort.[51] Även vettvilling var med andra ord inte ett entydigt begrepp. Även om det kunde beteckna ett medfött och beständigt tillstånd täckte begreppet även in andra former. Det finns dock inga andra bestämmelser som innehåller information om hur släktingar skulle gå till väga om personen inte längre var en fara för sig själv eller andra.

De rättsliga begreppen för galenskap både varierar och överlappar. En lag använder till exempel begreppet *af wita* (från vettet) i själva bestämmelsen medan rubriken till lagrummet använder *galin*. Några lagar använder enbart *galin*. Den äldre stadslagen, Bjärköarätten, belyser synen på de galna genom en drastisk definition. Lagrummet jämför den vettlöse med ett djur: *awitæ sum fæ*.[52] Som nämndes ovan är det möjligt att termen *vitvillinger* framförallt åsyftar de som hade kognitiva funktionsnedsättningar, men som vi ser överlappar begreppen. Det finns inga tydliga gränser mellan *afvita*, *galin*, eller *vitvillinger*. Gränserna mellan olika former av psykiska sjukdomar och intellektuella nedsättningar var uppenbarligen flytande.[53]

Som nämndes helt kort ovan är det enbart Kristoffers landslag (1442) som behandlar självmord i samband med galenskap. Landslagen fastställer att om en person begick självmord skulle hans kropp tas till skogen för att brännas på bål om han inte var så från vettet att han inte förstod vad han gjorde.[54] Även om han bedömdes vara *affwita* fick han ändå inte en kyrklig begravning. Kroppen skulle då inte brännas utan begravas strax utanför kyrkogården. I denna lag ser vi alltså kopplingen mellan galenskap och självmord som återfinns i andra medeltida källor. I franska nådebrev kunde självmordsförsök vara bevis för galenskap i sig självt.[55] Även om det saknas bestämmelser i de övriga lagarna som fastställer hur man skulle hantera självmord, är det nog säkert att säga att de inte hade formell rätt att begravas på kyrkogården.[56] Talande nog

51. *"wituillinge withande warder"*, Kristoffers landslag, Jordabalken 16.

52. Bjärköarätten 14 §20. Också här gäller det både *ovormaghi* eller den som är från vettet som ett fä.

53. Samma tendens ses i övriga Europa. Metzler (2016) s. 154. Också Sondén noterar detta. Sondén (1930) s. 27.

54. *"affwita worden war, ath han engom waada wægia wiste"*, Kristoffers landslag, Högmålsbalken 4.

55. Pfau (2021) s. 114.

56. Enligt kanonisk rätt fick självmördare inte begravas på kyrkogården. Bertil Nilsson, *De sepulturis: Gravrätten i Corpus iuris canonici och i medeltida nordisk lagstiftning* (Stockholm 1989) s. 261, 283.

hamnade den galnes kropp, enligt Kristoffers landslag, i ett gränsland mellan vigd och ovigd jord.

Vi saknar domböcker från tiden då lagarna nedtecknades och vet inte hur dessa normativa bestämmelser tog sig uttryck i den rättsliga praktiken. De första bevarade rättsprotokollen är från andra hälften av 1400-talet och från städer. Stockholms stads tänkeböcker innehåller, bland mycket annat, notiser från rådstugans rättegångar. Här återfinns ett fåtal fall som involverar galna människor från perioden 1474–1500. Det finns inga exempel på psykiskt sjuka som bränner ner byggnader eller dödar andra. Verkligheten tycks ha varit mindre dramatisk. I de fall som uttryckligen anger att gärningspersonen var galen, har dessa stulit något. Stöld var ett allvarligt brott och bestraffades hårt i senmedeltidens Stockholm. Om en man hade stulit till mer än en mark, så kallad full tjuvnad, så skulle han dömas till hängning, medan en kvinna som begått motsvarande gärning skulle begravas levande. Det var vanligt att män hängdes för stöld enligt lagen, medan det var sällsynt att kvinnor dömdes till att begravas levande.[57]

I de få notiser där förbrytare omnämns som galna behandlar domstolen dem mildare. De döms inte till döden enligt lagen. Eftersom kvinnor bara undantagsvis döms till döden för stöld i andra fall är det svårt att säga hur mycket galenskapen spelade in i de fall som berör kvinnliga tjuvar. Oavsett detta förklarar skrivaren ofta att skälet till det mildare straffet var gärningspersonernas status som galna. De slipper dock inte undan utan straff. En man, som enbart benämns som ”tjuven,” blir piskad och får ett öra avskuret efter att målsägaren Haquon bad för honom och för att han är en *vitlinge*.[58] Detta straff använde rådstugan även för en kvinna, Mechtil, som inte var vid sina fulla sinnen (*ecke wijd sÿn sinne*).[59] Tre andra blev piskade. Av dessa var det en kvinna som tydligen inte längre hade några öron som kunde skäras av; hon kallas den *galna orelose konen*. Det indikerar onekligen att det inte var första gången hon dömdes för stöld. Detta gäller även en annan av de tre, en kvinna som beskrivs som *rasende* som även hon dömts för stöld förut.[60] Det nämns inte att

57. Christine Ekholst, kommande.

58. Johan Axel Almquist, Hans Hildebrand & Emil Hildebrand (red.), *Stockholms Stads Tänkeböcker 1474–1483 samt Burspråk* (Stockholm 1917) s. 88. Hädanefter: *StB 1474–83*.

59. Johan Axel Almquist & Hans Hildebrand, *Stockholms stads tänkeböcker 1492–1500* (Stockholm 1930) s. 301. Hädanefter: *StB 1492–1500*.

60. *StB 1492–1500* s. 317, 454; Johan Axel Almquist, Hans Hildebrand & Gottfrid Carls-

någon hade kungjort att de hade blivit galna, men i ett fall står det att det fanns vittnen till att en manlig tjuv inte var *wijdh sine synne*.[61] Det är dock möjligt att de redan var kända som galna i Stockholm.

Två andra notiser vittnar dock om kungörelser om galenskap. Det ena fallet är svårtolkat eftersom det helt saknar kontext. I rådstugan blir en man inkallad som vittne till att Lasse Otte inte alldeles var vid sina sinnen.[62] Vi får inte mer information om detta eller om han eventuellt hade gjort något brottsligt. Det andra fallet är mer komplext. Det rör en man som förolämpat–okvädat–alla stadens borgare. Två män bar vittne och svor en ed på att Gerd Degentow ”var *rasande* i Danzig”. Dessa två vittnen lovade sedan att skicka ett brev till rådet i Danzig för att bekräfta att Gerd var *galin* då han förtalade ”de goda män som bor i Stockholm”. Gerd fick sedan själv gå ed på att han inte hade någon illvilja mot stockholmsborgarna. Efter detta skulle han bege sig från staden.[63] Fallet är intressant eftersom Gerd påtagligen inte var en fattig person utan en borgare, antagligen en välbärgad köpman. Det är dessutom klart att denna form av galenskap ansågs som tillfällig och att personerna som vittnade ville få honom återintegrerad i lokalsamhället i Danzig, även om han inte längre var välkommen i Stockholm. Åter ser vi att handlingar av de galna vare sig ansågs vara begångna av en fullt tillräknelig person, eller helt ursäktade på grund av galenskapen.

Uttrycket ”inte vid sina sinnen” används i ett fall som rör ett självmord. Det är ett belysande källexempel. Den 19 juni 1484 har skrivaren använt rubriken *Sielffspillingen* för en av sina notiser. Han skriver att det fanns 15 mark kvar efter Lasse Persson som på natten hade dödat sig själv hemma hos Trugels skräddare. Sex andra personer logerade där samtidigt och de vittnade om att Lasse hade blivit sjuk medan han reste, inte var vid sina fulla sinnen (*war ecke vidh sin synne*) och hade därför dödat sig själv med sin täljkniv. Skrivaren tillägger att Trugels skräddare tog två mark av de 15 kvarvarande för att begrava den döde.[64] Det står inte att han blev begravd på kyrkogården men uttrycket *”lata koma honom*

son (red.), *Stockholms stads tänkeböcker 1483–1492* (Stockholm 1944) s. 593. Hädanefter *StB 1483–1492*.

61. *StB 1483–1492* s. 593.

62. *”at Lasse Otte ey war wijd sine synne aldelis”*, *StB 1483–1492* s. 365.

63. *StB 1474–83*, s. 202. Psykiatrikern Torsten Sondén diagnosticerade Gerd Degentow med manisk depressiv psykos. Sondén (1930) s. 30. Som nämnts ovan är det mycket problematiskt med retrospektiv diagnosticering.

64. *StB 1483–1492*, s. 52–53

thermeth til jordenne" kan tyda på att han trots allt fick vila i vigd jord.

Några av beläggen demonstrerar att galenskap kunde uppfattas som ett tillfälligt tillstånd: Gerd som var rasande är ett tydligt exempel på det. I självmördaren Lasses fall beskrivs galenskapen som en sjukdom och dessutom verkar hans tillstånd ha utvecklats plötsligt och utan förvarning. Hur de andra benämndes – den galna öronlösa kvinnan eller en vettvilling – verkar snarare indikera att deras tillstånd var permanent eller i alla fall långvarigt. Straffen som utmättes är mildare men att de bestraffades tyder på att de galna inte sågs som "vettlösa fän". De galna tycks rättsligt sett hamna i en gråzon där de sågs som ansvariga men inte fullt ut. Vidare verkar galenskap ha drabbat människor från olika sociala kategorier. Både Gerd och Lasse verkar ha varit väl integrerade i samhället, medan de galna som begick stölder snarare framstår som både marginaliserade och fattiga.

Galenskap som utanförskap – "Fornsvenska legendariet" och "Själens tröst"

"Fornsvenska legendariet" är den längsta fornsvenska text som finns bevarad. Den består av en bearbetad översättning av dominikanmunken Jacobus de Voragines *Legenda Aurea* som färdigställdes 1288. Den fornsvenska översättningen tillkom omkring år 1300 och översättaren använde även andra källor i sin bearbetning av verket.[65] "Fornsvenska legendariet" består av historier om bibliska personer samt en rad helgon, fram till mitten av 1200-talet. Jonas Carlquist har visat att de förändringarna som gjorts till stor del består i att redigera bort textstycken. Vad som kvarstår är raka berättelser med fokus på händelseförloppen. Legendariet skulle utbilda och underhålla, och Carlquist anser att förändringarna har gjorts för att ytterligare popularisera och tillgängliggöra texten.[66] *Legenda aurea* var en populär text som cirkulerade vida under medeltiden; de Voragine hade skapat en "medeltida bestseller".[67] Medeltidens svenskar läste och lyssnade med andra ord till samma berättelser som andra européer.

65. Jonas Carlquist, *De fornsvenska helgonlegenderna: Källor, stil och skriftmiljö* (Stockholm 1996) s. 61; Jonathan Adams, *Jews in East Norse Literature: A Study of Othering in Medieval Denmark and Sweden* (Berlin 2023) s. 306.

66. Carlquist (1996) s. 64–69, 223.

67. Albrecht Classen, "Introduction", i Albrecht Classen (red.), *Mental Health, Spirituality, and Religion in the Middle Ages and Early Modern Age* (Berlin 2014) s. 30.

Legendariet tillkom i ett religiöst sammanhang och det påverkar synen på galenskap som framträder. Anne Bailey skriver att nutida medeltidshistoriker har distanserat sig från äldre synsätt där forskare hävdade att all galenskap sågs som orsakad av djävulen och demoner. För att distansera sig från denna bild har historiker på senare tid framför allt valt att arbeta med vad Bailey kallar för ”demonfria” texter. Men precis som hon betonar är hagiografier och andra religiösa texter en rik källa till hur psykisk sjukdom uppfattades. Därjämte har forskare hävdat att det under medeltiden fanns två förklaringsmodeller för galenskap: en medicinsk och en religiös. Bailey vänder sig mot detta och poängterar att det är förenklat och anakronistiskt att dela upp den medeltida synen på galenskap i två separata modeller. Religiös och medicinsk förståelse av människan var nära sammankopplad, även om det fanns motstridigheter som inte alltid gick att förlika. Bailey visar till exempel att författare till mirakelberättelser från 1100-talets England betonar att personer som var besatta av demoner blev botade av helgon.[68]

I det ”Fornsvenska legendariet” kopplas galenskap tydligt till dem som uppfattades som kristendomens fiender. Begreppen som används är *galin* men också ett uttryck som är vanligt i medicinska texter: *gäld*. Legendariet är en påtagligt antisemitisk text och det innebär att judar tillskrivs galenskap, till exempel är de *galin ok vilder*.[69] I en episod, som skildrar jungfru Marias begravning, berättar författaren att ”judarna” inte ville låta henne få en ordentlig begravning utan ville bränna hennes ben på bål. När Marias följare bär hennes ben på en bår försöker en *galin Iuda biskop* få fatt i dem. Han drabbades direkt av Guds hämnd och hans hand blir paralyserad.[70] Termen ”judabiskop” kan möjligen betyda att han var en överstepräst.[71]

Jonathan Adams påpekar att det inte finns belägg för att det bodde judar i det medeltida Sverige. Även om svenskar naturligtvis kan ha mött judar och judisk kultur utomlands under resor eller studier, saknas det i stort belägg för kontakt mellan judar och svenskar under medeltiden.[72] Trots detta anammade svenska medeltida författare den

68. Bailey (2017) s. 235–242

69. George Stephens (red.), *Ett fornsvenskt legendarium* Bd 1 (Stockholm 1847) s. 78, 96. Endast första bandet har undersökts. Hädanefter: FL.

70. FL, s. 14–15.

71. Adams (2023) 67.

72. Adams (2023) s. 30–41.

katolska kyrkans antisemitiska föreställningar. Beskrivningar av judar för vidare samma stereotyper som florerade i resten av det medeltida Europa.[73] Adams sammanfattar att dessa återgivna judar är fantasifoster och består i stort av en grupp av våldsamma, fula mördare som motsätter sig Kristus och hotar hans följare.[74] Till detta kan vi också lägga att de beskrevs som galna.

Judarna är inte de enda som utpekades som de tidiga kristnas fiender, även många romare framställs på samma sätt. Dessa ”onda romare” befinner sig ofta i en maktposition och beskrivs även de som galna, men här verkar begreppet betona en något annan aspekt av galenskap. Skildringarna av icke-kristna betonar att galna människor var våldsamma och arga. Detta drag syns då och då även i framställningar av judar, som kallas *galin ok vilder.* Olika romerska kejsare beskrivs i stället som *galin ok grym*.[75] Kejsaren Decius blir galen av indignation (*galin ward av harm*) och han skriker av galenskap och ilska.[76] Detta är en typ av galenskap som inte verkar vara ett permanent tillstånd. Det framstår heller inte som att de saknar rationellt tänkande utan de är snarare överväldigade av sin egen ilska och hat mot de kristna. Grymheten blir en aspekt som kunde betonas eftersom de romare som beskrevs var i en maktposition gentemot de kristna.

Samma koppling mellan galenskap och raseri kan ses i *Själens tröst*, en annan religiös text som skrevs klart runt 1420, antagligen av en vadstenabroder. Textens uttryckliga syfte är att förklara de tio budorden och den innehåller legender och en blandning av andra källor. Flera av berättelserna överlappar med de som är inkluderade i den äldre ”Fornsvenska legendariet”. Vissa forskare trodde därför att *Själens tröst* bara kopierade vissa av legenderna, men Jonas Carlquist har visat att den inte enbart är en återgivning av samma material.[77] Också i dessa legender görs en tydlig koppling mellan galenskap och ilska. Vi hittar kombinationer av begrepp såsom *geld ok vrede* och *vreder ok galin*.[78]

73. Adams (2023) s. 308, 548.

74. ”These Jews are fantastical constructions, remote from reality, and they largely comprise violent, ugly murderers who oppose Christ and threaten his followers.” Adams (2023) s. 45.

75. FL, s. 434, 470, 493, 541.

76. FL, s. 412–413.

77. Carlquist (1996) s. 119.

78. Gustaf Edvard Klemming (red.), *Själens tröst: Tio Guds bud förklarade genom legender, berättelser och exempel* (Stockholm 1871–1873) s. 18, 105, 262. Hädanefter: ST.

Judar och romare kopplas till den större grupp som kallas hedningar i de svenska texterna och gränsen mellan olika icke-kristna grupper är ofta otydlig.[79] Flera episoder i Legendariet berör ”hedningar” som beskrivs som galna.[80] Ett tema är att män försökte tvinga kristna heliga kvinnor att gifta sig med dem. En kung som vill gifta sig med en kysk kristen kvinna, besöker en predikan där hans beteende kritiseras och han lämnar den *vreder ok galin*.[81] En hedning blir *giælda fulder* (full av galenskap) när han märker att martyren Katarina, som han plågar på olika sätt, inte har svultit ihjäl.[82]

Både hedningar och judar kunde beskrivas som djävulens verktyg och stundtals griper djävulen direkt in i berättelserna. En kvinna blev *galin* och tagen i djävulens klor. Hon botades sedan av en (kristen) helig mans böner.[83] En hednisk härskare beskrivs som en *omildir oc galin wanwiti som är diävla dyrkare* (en grym och galen vanvetting som är djävulsdyrkare).[84] Galenskap kopplas onekligen till djävulen. I ett fall är det tydligt att den galna hade hamnat under djävulens kontroll. Det går dock inte att dra slutsatsen att galenskapen ansågs orsakad av demoner eller djävulen.[85] Kopplingen mellan galenskap, djävulen och Guds straff var komplex, men en aspekt av galenskapen är knuten till den kristna religionens kamp mot ondskan, vars företrädare beskrivs som rasande och galna. Överlag verkar emellertid de flesta beskrivningar åsyfta tillfälliga episoder av galenskap kopplade till vrede framkallad av en specifik händelse.

Gud kunde också straffa folk med galenskap, direkt eller indirekt. En hednisk härskare bryter sönder ett helgons ben och i samma stund blir han galen.[86] Anne Bailey visar att det var vanligt även i engelska mirakelberättelser att syndare som begått helgerån drabbades av *furor*. Begreppet var en medicinsk term som åsyftade en allvarlig form av

79. Adams (2023) s. 322.
80. FL, s. 125, 126, 126.
81. FL, s. 229.
82. FL, s. 538.
83. FL, s. 480, se också FL, s. 77, 136.
84. ST s. 107.
85. I andra sammanhang och källor kopplades däremot psykisk ohälsa till demoner och till besatthet. Sari Katajala-Peltomaa skriver att demonisk besatthet och galenskap (särskilt den som kallas *furia*) var svåra att separera. Symptomen liknade varandra och kategorierna överlappade. Under medeltidens gång så medikaliserades samhället och gränsdragningen mellan de två blev viktigare. *Furia* blev ett medicinskt tillstånd. Sari Katajala-Peltomaa, *Demonic Possession and Lived Religion in Later Medieval Europe* (Oxford 2020) s. 5, 69–81.
86. FL, s. 345.

galenskap. Utanför de medicinska texterna kopplades *furor* till ilska och blodtörst.[87] I några fall möts vi av temat att icke-kristna försöker våldta eller tvinga kristna kvinnor till giftermål och det kunde också leda till Guds straff. I en skildring blir en tjänare beordrad att bryta sig in hos Sankt Eufemia, med syfte att övertala henne att dela säng med hans herre, när han misslyckas att ta sig in till henne blir han *galin ok diæfla fuldar*.[88] En humoristisk variant på temat är en romersk borgmästare som ville tvinga tre kristna tjänstekvinnor till både avgudadyrkan och samlag. Han låste in dem i ett kök och när han själv kom dit med ”girig lusta” blev han *awita*. Från vettet grep han tag i sotiga grytor och kysste dem tills han själv blev svart av sot. När han sedan kom ut ur köket flydde folk eller slog honom eftersom de trodde att han var ett troll.[89]

Några legender visar på en annan form av galenskap som saknar koppling till vrede och snarare anspelar på den svåra gränsdragningen mellan tro och galenskap. En episod skildrar två tidiga kristna, Sankt Martino och Briccius. När en fattig man kom och frågade efter Sankt Martino, kallade Briccius sin kompanjon *den galne mannenom*. Sankt Martino följer upp detta med att förklara att Gud redan talat om för honom att Briccius benämner honom som *galnan* på grund av avundsjuka. Briccius var nämligen ute efter hans biskopstitel.[90] Galenskap och helighet kunde misstas för varandra och det var viktigt att utröna vem som var galen och vem som faktiskt hade kontakt med Gud. Berättelsen är möjligen ett exempel på att Briccius medvetet använder en anklagelse som spelar på den instabila gränsen mellan galenskap och helighet.[91] På samma sätt ser vi då kung Polemius blev kristnad att hans bror ansåg att han blivit *fra viti*. Bartholomeus som fått kungen att konvertera svarade att Polemius nu är av rätt samvete och att de icke-kristna är de som är från vettet och vildar.[92] Det är naturligtvis av betydelse att legenderna utspelar sig bland de tidiga kristna där denna gräns säkert var ännu mer oklar. Simon

87. Bailey (2017) s. 239–241. ”Punishment miracles” förekommer också i Skandinavien. Gud kunde också straffa folk med demonisk besatthet. Sari Katajala-Peltomaa, ”Bishops Fighting with Demons in Swedish Canonization Processes,” i John S. Ott & Trpimir Vedriš (red.), *Saintly Bishops and Bishops' Saints: Proceedings of the Third Hagiography Conference organized by the Croatian Hagiography Society* (Zagreb 2012) s. 226–227.

88. FL, s. 511.

89. FL, s. 485–487.

90. FL, s. 635–636.

91. Huot (2003) s. 21.

92. FL, s. 208–209.

Kemp hävdar att i det senmedeltida Europa hade man utvecklat tydliga kriterier för att separera galningen från helgonet.[93] Men andra forskare påpekar att gränsen mellan galenskap, helighet och kätteri alltid var en förhandlingsfråga.[94]

Ett sista exempel skildrar galenskap som en sjukdom, på liknande sätt som vittnesmålen om Lasse i Stockholm som hävdade att han hade blivit sjuk på en resa. Legenden ingår i både "Fornsvenska legendariet" och i "Själens tröst". Legendariets beskrivning är mer kortfattad och här sägs enbart att kejsaren Diocletianus son låg i gäld.[95] Den andra versionen ger en utförligare beskrivning och det står att "den timme låg dyocleciani kejsare son i geld hafde mist witit och djävulen var i honom" (vid den tiden låg kejsaren Diocletianus son i galenskap, hade mist vettet och djävulen var i honom).[96] Begreppet att "ligga i" används för sjukdomar av olika slag och bör tolkas som att sonen var sängliggande. Här ser vi sammanlänkningen mellan medicinska och religiösa ramverk för galenskap. Den galne tycks både vara sjuk och samtidigt i djävulens klor.

Att bota galenskap – läke- och örteböcker

Den svenska samlingen av medeltida medicinska recept har publicerats i en utgåva kallad *Läke- och örteböcker från Sveriges medeltid*.[97] Recepten har hämtats från många olika handskrifter. Bara i ett fåtal fall kan vi avgöra var de kommer från och många är, precis som andra europeiska recept, kopierade från mycket äldre källor. Medeltida medicinska recept gick i stort tillbaka till antikens Galenos, men också till den äldre Dioscorides. Tony Hunt skriver att recepten påvisar en anmärkningsvärd kontinuitet både till form och innehåll. De har i regel en rubrik, en beskrivning och avslutas sedan med en bekräftelse på att de är effektiva botemedel. De tenderar att vara flerspråkiga.[98] Dessa aspekter kan ses i de svenska recepten även om de är nästan 300 år yngre än de som Hunt

93. Simon Kemp, "Mental Disorder and Mysticism in the Late Medieval World", *History of Psychology* 22: 2 (2019) s. 149–162.

94. Sabina Flanagan, "Heresy, Madness and Possession in the High Middle Ages", i Ian Hunter, John Christian Laursen, & Cary J Nederman (red.), *Heresy in Transition: Transforming Ideas of Heresy in Medieval and Early Modern Europe* (London 2016) s. 37.

95. FL, s. 526.

96. ST, s. 114. Man kunde också dö av *gäld*. FL, s. 512.

97. Gustaf Edvard Klemming, *Läke- och örte-böcker från Sveriges medeltid* (Stockholm 1883). Hädanefter: *Läkeböcker.*

98. Tony Hunt, *Popular Medicine in Thirteenth-Century England* (Woodbridge 1989) s. 1–3, 17, 23.

har studerat. De svenska recepten är alla från sent 1400-tal eller tidigt 1500-tal och i recepten blandas latin och yngre fornsvenska.

Grunden för de svenska recepten – liksom övriga europeiska – är humoralläran. Enligt denna bestod kroppen av fyra vätskor (gul galla, svart galla, slem och blod) och den hade fyra primära element (hetta, köld, fuktighet och torrhet). Sjukdom uppstod när kroppens vätskor och element sattes ur balans. I enlighet med humoralläran beskrivs ofta olika örter eller födoämnen i de svenska läkeböckerna som torra, fuktiga, kalla eller varma.[99] De flesta av recepten rör fysiska besvär och består av en bred och blandad samling av olika symptom och sjukdomar. Många örter och födoämnen upprepas i en rad recept och flera recept finns i olika varianter.

Recepten innehåller ett brett spektrum av olika psykiska symptom och deras botemedel. Här är det svårt att tydligt avgränsa det som bör klassificeras som psykisk ohälsa; det finns till exempel recept för att bota yrsel, sömnlöshet eller huvudvärk. Terminologin är i vissa fall oklar; det går inte alltid att skilja problem med hjärnan såsom huvudvärk från psykologiska problem.[100] Som Susanna Niiranen skriver, särskilde inte läkeböckerna psykisk ohälsa från kroppsliga problem.[101] Hjärnan sågs som ett organ likt andra, en kroppsdel som skulle hållas frisk genom en korrekt diet och åderlåtning. Det finns emellertid även exempel på botemedel mot det som explicit kallas galenskap.

Medeltida medicin var ett komplext system där många faktorer påverkade ens kropp, ens temperament och ens personlighet samt vilka botemedel som fungerade mot sjukdomar. Som Michael Dols skriver var humoralläran mer än en medicinsk princip, den inbegrep en heltäckande syn på världen.[102] Astrologiska omständigheter, såsom tiden på året, påverkade både stora och små saker enligt läkeböckerna. När man föddes inverkade på ens karaktär.[103] Astrologiska faktorer påverkade även när på året det passade att utföra vissa behandlingar. Detta innefattade även vad man skulle äta under de perioderna, huruvida man skulle sova

99. Susanna Niiranen, "Mental Disorders in Remedy Collections: A Comparison of Occitan and Swedish Material", i Susanna Niiranen & Sari Katajala-Peltomaa (red.), *Mental (Dis) Order in Later Medieval Europe* (Leiden 2014) s. 156.

100. Ordet *hovudhgäld* som kan tyckas betyda huvudgalenskap kan även översättas som yrsel. Jag har därför inte tagit med exempel på detta. Inte heller har de många recepten mot huvudvärk medtagits.

101. Niiranen (2014) s. 175.

102. Dols (1992) s. 18.

103. *Läkeböcker*, s. 463–69, 475–483.

mycket eller litet, och när man skulle låta blod.[104] Detta kunde ta sig hotfulla former, en text fastställer att om en person lät sig åderlåtas den 16 eller 18 september, skulle hen dö före årets slut.[105]

Många av recepten är koncisa; de utgår antingen från en ört eller en föda och vad den kan bota, eller tvärtom utgår de från en sjukdom och listar vad som botar den. Läkeböckerna innehåller beskrivningar av en stor mängd olika sjukdomar och symptom. Samma ört eller ämne verkar ansetts ha kapaciteten att bota en lång rad olika sjukdomar och symptom. Det finns en hel del recept som rör hjärnan eller huvudet. De är stundom vaga i sina beskrivningar. Ett flertal behandlingar syftade till att rensa huvudet eller stärka hjärnan/huvudet.[106] Ovan mötte vi begreppet vett (*vit*) och ett av recepten har ändamålet att stärka personens vett.[107]

Andra recept är mer specifika och syftade till att förbättra minnet. Rökelse förekommer i två likalydande recept och påstås kunna stärka minnet (*störkir aaminnilse*) med sin lukt.[108] Andra beskriver att behandlingen ger gott minne (*gör goth minnä/mynne*).[109] Några preciserar hur de fungerar, havre som åts på morgonen och kvällen, skulle torka ut hjärnan.[110] Detta syftar otvetydigt på en grundprincip inom humoralläran där botemedlen var av motsatt karaktär jämfört med det de skulle hela, till exempel att ett organ som var för vått skulle torkas ut.[111] Enligt humoralläran kunde alla vätskorna komma i obalans, också blodet kunde inverka negativt på hjärnan. En sjukdom som i läkeböckerna kallas *mefalia* påverkade hjärnan genom att blodet blev förstoppat i huvudet och började ruttna.[112] Åderlåtning kunde då rensa sinnet och personen återfå balansen i hjärnan.[113] Orenligheter i hjärnan kunde man också bli av med genom att nysa eller få ut snor på andra sätt.[114] Ett vanligt sätt att

104. *Läkeböcker*, s. 185–192.
105. *Läkeböcker*, s. 190.
106. *Läkeböcker*, s. 79–80, 98, 111, 155, 156, 168, 192–193, 220, 232, 237, 256, 275, 296, 402, 405, 426.
107. *Läkeböcker*, s. 121.
108. *Läkeböcker*, s. 123, 153.
109. *Läkeböcker*, s. 192–93, 205, 382.
110. *Läkeböcker*, s. 219, 313.
111. Paula S. DeVos, *Compound Remedies: Galenic Pharmacy from the Ancient Mediterranean to New Spain* (Pittsburgh 2020) s. 21.
112. *"vtaff ath blodith vardher forstoppath i hoffdith och böriar tiil ath rwthna"*, *Läkeböcker*, s. 292
113. *Läkeböcker*, s. 71.
114. *Läkeböcker*, s. 156, 168.

påverka den humorala balansen var genom maten. Ett recept beskriver att för mycket ost i kosten kunde leda till att kroppen blev melankolisk (för mycket svart galla) vilket gjorde hjärnan mörk.[115]

Melankoli diskuterades redan på Galenos tid och synen på melankoli präglas av kontinuitet från antiken till medeltiden. Rädsla och nedstämdhet var känslor som dominerade i beskrivningar av tillståndet.[116] Känslor och humör är ett komplicerat fält och deras koppling till psykisk sjukdom är på samma gång självklar och svårfångad. I läkeböckerna tydliggörs att en persons humör och känslor växlade och att de därför kunde behöva behandlas. Jag har översatt det i läkeböckerna använda begreppet *hugher* med håg eller sinne; ordet inbegriper dock både humör, känslor och själen. Enligt ett recept kunde man rensa sin håg (*rensar manses hwgh*) genom åderlåtning och det skulle fördriva hunger och skingra sorg.[117] Frukten från kubeb (*piper cubeba*) gjorde sinnet glatt (*gör mans hwgh gladhan*).[118] Andra botemedel syftade till att göra en individ gladare i allmänhet eller att bota sömnlöshet orsakad antingen av sjukdom eller sorg.[119] Sömnbesvär förekommer ofta i läkeböckerna och sömn var också en del av behandlingen för allvarligare former av psykiska besvär.

De flesta recepten har örter eller födoämnen som huvudingredienser men vi möter också några märkligare dekokter. Ett mer udda recept krävde att man kokade en igelkott och drack vattnet som botemedel mot modstulenhet (*moth stollin*).[120] Andra läkeböcker ger botemedel mot det som kallas vanmakt (*vanmacth*).[121] Detta begrepp är svårfångat, det kan syfta på humör och känslor, men också på kroppslig svaghet och dessutom kan det i vissa sammanhang åsyfta manlig impotens. Ett av recepten visar tydligt att det var det sistnämnda som menades.[122]

De olika symptom och besvär som nämnts ovan, är svårkategoriserade och glidande. Men det finns 14 recept på botemedel mot psykisk sjukdom som markeras genom användandet av begrepp för galenskap. Det skall noteras att detta är mycket få jämfört med det totala antalet recept,

115. *Läkeböcker,* s. 243.
116. Stanley W. Jackson, *Melancholia and Depression: From Hippocratic Times to Modern Times* (New Haven 1986) s. 46, 60–61.
117. *Läkeböcker,* s. 192–193.
118. *Läkeböcker,* s. 120, 293, 404.
119. *Läkeböcker,* s. 95, 312.
120. *Läkeböcker,* s. 140.
121. *Läkeböcker,* s. 330.
122. *Läkeböcker,* s. 199.

psykisk ohälsa var inte en central kategori i läkeböckerna.[123] Bland de begrepp som används känns flera igen från de rättsliga källorna: *galin*, *viitlöös* eller *affwithom*. Till detta kommer det som användes i religiösa källor: *gäldh*. Men vi möter också ett nytt begrepp, substantivet *villo* som används för galenskap (adjektivet *vill* används för beskrivningar av en människa och *villa* används om personen). Liksom *gäldh* betyder *villo* galenskap, raseri, men har kopplingar till att vara vilse och att vara förvirrad.

Ett av recepten visar på hur skrivaren ansåg att det svenska begreppet skulle tolkas. Ordet *galyn* är där den direkta översättningen av den latinska termen *freneticus*. Det sistnämnda kan kanske översättas med rasande, vild, yrande. Botemedlet skulle hjälpa om någon blivit *freneticus thet är galyn*.[124] Alla botemedel utgår, likt detta, från att den drabbade hade blivit galen. Det finns inga recept som nämner psykisk sjukdom som något medfött.[125] I några få fall beskriver författarna orsaken till galenskapen. Ett recept utgår från att allvarlig fysisk sjukdom hade orsakat galenskapen vilken beskrivs som att förlora förståndet och urskiljningsförmågan (*with*; *skäl*). Det tar sig uttryck som att personen inte vet vad den säger.[126] Ett annat råd kopplat till galenskap beskriver vikten av rektal åderlåtning och redogör för faran O*m te aadror j arszen äre te vilia icke blöda*.[127]

Åderlåtning var generellt ett sätt att göra sig av med orent blod. Näsblod samt blod från hemorrojder sågs som en manlig version av menstruation, vilket var kvinnors sätt att rensa blodet.[128] Om detta inte skedde – om ådrorna inte släppte från sig blod – kunde det leda till en rad olika sjukdomar och symptom. Bland dessa varnade författaren för att en man kunde bli ”vettlös” (*viitlöös*) och fantisera för mycket. Botemedlet var att försöka få ådrorna att öppna sig.[129] Åderlåtning användes för många olika sjukliga tillstånd och likaså

123. Niiranen (2014) s. 175.

124. *Läkeböcker*, s. 5–76.

125. Intellektuell nedsättning verkar ha setts som medfött och diagnosticerades inte medicinskt. H. C. Erik Midelfort, *A History of Madness in Sixteenth-Century Germany* (Stanford 1999) s. 386–387.

126. *Läkeböcker*, s. 442.

127. *Läkeböcker*, s. 349.

128. David S. Katz, ”Shylock's Gender: Jewish Male Menstruation in Early Modern England”, *The Review of English Studies* 50: 200 (1999) s. 442–447.

129. *Läkeböcker*, s. 349. Att orsaken till galenskap kunde vara orent blod ses också i ett annat recept. *Läkeböcker*, s. 118.

för galenskap. För detta ändamål skulle en ådra i huvudet låtas.[130] Som Pedro Gil-Sotres noterar var detta ett av två sätt att utföra åderlåtning på, antingen lät man blod på eller nära den kroppsdel som skulle botas, eller så långt bort från den sjuka delen som möjligt.[131]

En mer märklig form av behandling innebar att man skulle ta ett par varma getlungor och linda runt huvudet om en kvinna blev galen (*viil*).[132] Paula DeVos skriver att zooterapi, det vill säga att använda djur eller djurdelar som del av en behandling, har en lång historia.[133] Det finns flera exempel på zooterapi i de svenska läkeböckerna. Det mest bisarra av botemedlen möter vi i ett zooterapeutiskt recept för att behandla just galenskap. Texten är en översättning av den danske läkaren Henrik Harpestrængs (d. 1244) samling. Han skriver att om man fick gäld och tappade sitt vett då skulle man raka av personens hår på huvudet och gnugga det med vinäger och salt. Sedan skulle man ta en valp, en ung katt eller en höna och dela djuret itu. Efter att man slängt bort inälvorna skulle man sätta det på den galnes huvud. Den sjuke skulle därefter tas till ett mörkt och stängt hus (det sistnämnda kan möjligen tolkas som låst) tills han fick sova.[134] Som nämndes ovan var ett syfte med botemedel stundom att få den galne att sova. Det är inte tydligt om sömn i sig ansågs vara ett botemedel eller om det enbart var ett sätt att lugna ner personen.[135]

Detta märkliga botemedel till trots, visar läkeböckerna mestadels upp ett pragmatiskt synsätt på psykiska besvär och de återfinns på en vid skala, som sträcker sig från dåligt minne till det som kallas galenskap. Genom dessa recept försökte läkekunniga påverka människors minne, humör och känslor. Galenskap och nedstämdhet framstår som något som kunde drabba vem som helst. Det var en förväntad del av livet även om man försökte bota och lindra tillstånden. Galenskap var här en sjukdom, som andra.

130. *Läkeböcker*, s. 312.

131. Pedro Gil-Sotres, "Derivation and Revulsion: The Theory and Practice of Medieval Phlebotomy", i Luis García Ballester (red.), *Practical Medicine from Salerno to the Black Death* (Cambridge 1994) s. 110–112.

132. *Läkeböcker*, s. 312.

133. DeVos (2020) s. 54.

134. "*Om man far giäld oc tappar sith with*". *Läkeböcker*, s. 4–5. Detta kan tyckas vara ett exempel på märklig folkloristisk medicin men Midelfort skriver att det är typiskt Salernoskolan att rekommendera sådana bisarra botemedel. Midelfort (1999) s. 176 och fotnot 106.

135. *Läkeböcker*, s. 312.

Rasande bönder – galenskap i Sankt Eriks mirakler

Ett annat sätt att försöka bota sjukdomar var att vända sig till Gud genom ett helgon. Flera av läkeböckernas recept åkallar Guds hjälp genom böner som skulle sägas under behandlingarna.[136] Tydligast syns detta dock i mirakelberättelser. Sankt Eriks mirakler finns bevarade både på latin och i en fornsvensk översättning.[137] De är en fascinerande samling berättelser som kan ge insikt i vardagsliv under medeltiden. Vi kommer mycket nära vanliga människor i dessa texter.

De allra flesta av Sankt Eriks mirakelberättelser kompilerades vid slutet av 1200-talet och syftet var naturligtvis att visa på hans helighet. Den som nedtecknat samlingen är Israel Erlandsson, kanik vid Uppsala domkyrka vid tiden och senare biskop i Västerås. Han har själv författat en del av miraklerna.[138] Intressant nog figurerar han själv både som vittne till mirakel och som någon som själv hade blivit botad med Sankt Eriks assistans. Vittnesmålen är hämtade från Uppland och nämner specifika platser – ofta vilken församling personerna tillhörde – namnen på de inblandade samt deras yrken. 50 av mirakelberättelserna är översatta till fornsvenska. Av dessa 50 är det sju som specifikt nämner psykisk sjukdom. I miraklerna möter vi begrepp som används i andra källor: *galin*, *willer*, och *aweta* (från vettet). Men en annan benämning som återfinns i flera av miraklerna är *rasande* som ligger nära det latinska *furor*. Begreppen används överlappande eller i kombination.

Enligt samlingen utförde Sankt Erik mirakler i form av botande av olika sjukdomar eller borttagande av funktionsnedsättningar; han återväckte även döda till livet. Det antyds att ett av Sankt Eriks kännetecken var att han kunde bota galenskap. En präst försöker hjälpa en *rasande* kvinna och säger då att Sankt Erik hade, från Gud, en särskild nåd att hjälpa med sådan vånda och sjukdom som finns i många människor som blivit tagna av djävulen.[139] Medicinska och religiösa ramverk är samman-

136. *Läkeböcker*, s. 94, 106.

137. Jarl Gallén & Tryggve Lundén, *Sankt Erik konung* (Stockholm 1960) s. 54. Den fornsvenska översättningen återfinns i en handskrift i Vatikanen utgiven i *Fornsvenskt legendarium* 3. Det är denna samling jag har använt mig av. Sankt Eriksmiraklerna har valts dels för att de består av ett begränsat antal mirakler som har studerats i sin helhet, dels för att de nedtecknats av samma skrivare och terminologin inom miraklerna kan förväntas vara mer eller mindre konsekvent.

138. Gallén & Lundén (1960) s. 53.

139. George Stephens (red.), *Ett fornsvenskt legendarium* Bd 3 (Stockholm 1865–1874) s. 359–361. Hädanefter: FL 3.

tvinnade i denna förståelse av galenskap. I flera mirakler uttrycks det att galenskap eller andra åkommor var en konsekvens av Guds hemliga dom.[140] Bara i ett fall får vi reda på varför Gud straffat personen. Det rör då inte galenskap utan en kvinna som straffats med blindhet eftersom hon hade arbetat på en söndag.[141] Men i de andra fallen framstår det som oklart vad de hade gjort för att förtjäna Guds straff. Ibland tycks det till och med något motstridigt, i ett mirakel står det till exempel att den drabbade bonden hade ett gott rykte och alltid höll sällskap med dygdiga personer.[142] Det kan måhända förklaras av att det måste ha varit en svår balansakt att både framställa personer som värdiga ett mirakulöst botande och samtidigt hävda att de hade straffats av Gud för sina synder.

Galenskapens tydligaste uttryck var att de drabbade ville skada sig själva eller andra. I en berättelse beskrivs att en man blev så ”rasande” att han ville döda sin hustru och skadade henne allvarligt.[143] Men i andra källexempel så beskrivs de galna som möjliga hot mot andra, men galenskapen ledde till att de skadade sig själva. En man högg sig själv i hjärtat, en annan skar av sig halsen, en dräng kastade sig ned i en brunn. En galen kvinna bet sönder sin tunga.[144] Den galenskap som återfinns i Sankt Eriks mirakler beskrevs och uttrycktes uppenbarligen som aggression och våld, särskilt riktat mot de själva. Galenskap kopplades därmed också till självmord. I alla dessa fall hölls de drabbade fängslade, de bands av vänner eller släktingar. Kvinnan som bet sönder sin tunga fick också en kavel i munnen. I ett fall lyckades en man ta sig loss, han sprang till skogen där han högg sig i hjärtat och dog. Mirakelberättelsen beskriver sedan att den dödes son gav ett löfte till Sankt Erik för att rädda honom. Dessa galningar blev varken marginaliserade, stigmatiserade eller uteslutna från lokalsamhället. De var omgivna av oroade vänner och familjemedlemmar som höll dem fjättrade för deras egen säkerhet och andras. De sökte sedan Sankt Eriks hjälp för att bota den galna.

Sankt Erik hjälpte dem och de återfick ”vettet och hälsan”. Mannen som hade huggit sig i hjärtat blev ”helbrägd både till sinne och kropp”.

140. FL 3, s. 349, 352, 353, 359. En präst blir också *willer oc affweta* när han faller av en häst. FL 3, s. 376–377.

141. FL 3, s. 363–364.

142. FL 3, s. 349–350.

143. FL 3, s. 363.

144. FL 3, s. 349–350 (högg sig i hjärtat), 353 (störtade sig i en brunn), s. 359–361 (biter sönder sin tunga och vill dräpa sig själv), s. 368–369 (skar av sin strupe).

Berättelserna använder likartad terminologi. De drabbade återfick *sinne oc skäl*. Detta begreppspar, sinne och förstånd, användes också när folk blev sjuka och på grund av feber eller smärta talade utan ”sinne och förstånd”.[145] Flera mirakel tillägger att när de galna botats, blev de helbrägda och var då fria från djävulen.[146] I ett mirakel står det uttryckligen att en dräng blev frälst från djävulen och all sjukdom.[147] Åter finner vi en kombination av religiösa och medicinska tolkningar av galenskap.

De galna uppvisade också andra drag: en skrek fruktansvärt, men i två fall förlorade de i stället talförmågan. I båda miraklerna kunde de fortsatt inte tala trots att de hade botats från galenskapen. Talet återkom i ett senare skede och helandet skedde stegvis.[148] Det tycks som att det fanns en koppling mellan psykisk hälsa och förmåga att tala, särskilt att tala förståeligt. Vi kan se detta i några andra mirakler som rör fysiska sjukdomar. En man vid namn Magnus blev allvarligt sjuk och talade förvirrat, han återfick sitt sinne och förstånd, men tappade talförmågan. När han hade sovit mer så återfick han också talet.[149] Att de galna eller sjuka blev botade efter att de fått sova är ett återkommande tema som direkt återkopplar till läkeböckerna där flera recept syftade till att få den drabbade att sova. Det tycks alltså som att sömn var ett botemedel inte bara för den druckne, utan även för den galne.

Slutsatser

I denna artikel har jag sammanfört fornsvenska källor av olika karaktär. Det finns mycket att vinna på en källpluralistisk metod. Det som förloras i specificitet – hur detaljerat de enskilda källorna kan behandlas eller att beläggen tas från ett vitt tidsspann – kompenseras av att vi får möta olika röster. Olika källtyper kan påvisa återkommande mönster men avslöjar också komplexiteten i hur medeltidsmänniskorna förhöll sig till psykisk ohälsa.

Galenskap är ett svårutforskat ämne och slutsatserna förblir ofta tentativa. Att tillåta sig motstridiga resultat och en brist på samstämmighet

145. FL 3, s. 366–367, 382–384.
146. FL 3, s. 349–350, 352–353.
147. FL 3, s. 353.
148. FL 3, s. 352–353 (ropade fasliga), s. 359–361 (kvinna får vettet tillbaka men förlorar talförmågan i ett halvt år innan hon kan tala igen), s. 363 (en man blir galen och förlorar talförmåga, får vettet åter men talförmågan återkommer senare).
149. FL 3, s. 366–367.

är dock något att eftersträva snarare än att rädslas. Medeltiden var inte monolitisk i synsätt och att jämföra olika källor visar på den mångfald av föreställningar som samexisterade. Kanske speglar också resultaten galenskapens flytande natur – psykisk ohälsa kan idag både vara kroppslig, neurologisk, emotionell och kognitiv. Den behandlas med psykoterapi, meditation, motion och medicin.

I artikeln har vi mött olika former av galenskap. I lagar utgjorde galenskap skäl för rättslig inkompetens vilket medförde begränsningar i vad en galen människa kunde göra med sin egendom. Men förbuden riktar sig inte till de galna utan till omgivningen. De är snarast uttryckta som ett skydd för att förhindra att andra utnyttjade den psykiskt sjuke. Det var därför inte tillåtet att genomföra ekonomiska affärer med en som var galen utan att släktingarna fungerade som förmyndare och gav sitt tillstånd. Galenskap var även en förmildrande omständighet vid brott; den psykiskt sjukes handlingar räknades som oavsiktliga och utan uppsåt. I domsprotokollen ser vi dock att de galna ändå straffades. De fick mildare straff men gick inte helt fria när de begått stölder.

I religiösa källor finner vi att galenskap var ett sätt att betona att någon var sämre och annorlunda (*othering*). Det kopplades i vissa källor till det icke-kristna och till det onda. Kristenhetens motståndare framställs som galna och här framgår en stark koppling mellan galenskap, vrede och våld. Samma mönster återfinns i lagböckerna där den galne förväntades ”bränna by och bonde”. I både legender och mirakler möter vi ett komplicerat system där Gud straffade människor med galenskap, samtidigt som de galna uppfattades som tagna av djävulen. Galenskapen var både Guds straff och djävulens otyg. Ett annat mönster är att galenskapen sågs som en sjukdom och ett tillstånd som oftast inte var medfött utan kom senare i livet, i flera källor plötsligt och utan förvarning. Som sjukdom kunde den botas med hjälp av medicinska behandlingar, böner eller helgons ingripande.

Galenskap var något negativt att frukta; de galna förväntades vara våldsamma och gränsöverskridande. Men samtidigt framstår psykisk ohälsa som ett spektrum av besvär som kunde drabba vem som helst. Vi har mött både omhändertagande och avvisande av de galna, både inkludering och uteslutande. På den uppländska landsbygden togs de galna om hand; familjer och vänner visade omsorg om de drabbade. I andra sammanhang representerade de galna något utomstående och negativt.

Kontexten styrde hur galenskap tolkades och förstods. Det är sannolikt att socioekonomiska omständigheter gav de psykiskt sjuka mycket olika villkor och livskvalitet; det får framtida studier av detta viktiga ämne utforska.

Out of one's mind: Perceptions of madness in medieval Sweden, *c*. 1220–1500

This article analyses mental illness in medieval Sweden by using sources of various kinds – legal texts, medical receipts, and legends and miracles – to capture different views of madness. The term madness is used to emphasize that mental illness can only be captured as a marked category, when sources define someone as mad.

Medieval legislation restricted the rights of mad people to manage their own property, but equally the legal liability of mad criminals. Mad people were to be kept restrained and were associated with serious crimes such as homicide and arson. Yet legal practice shows mad people were more likely to commit theft than burn down buildings. Legends linked madness to anger and violence. In the sources, madness was used to other non-Christians, being associated with groups such as Jews and Romans. Medical recipes offered cures for a spectrum of mental health conditions, from bad memory to madness, showing they were seen as illnesses and not separated from physical ailments. Saint Erik's miracles contain evidence that the mad were cared for by their family and friends. Madness, in these sources, was linked to self-harm, in particular suicide. The mad were restrained to keep them from harming others and themselves; however, they were not marginalised and remained integrated in the local community.

Most sources portray madness that occurred later in life and not as something that one was born with. However, there are variations and overlaps in the terminology, so it is not possible to distinguish intellectual impairments from mental health conditions in the sources studied. Like much recent scholarship, I find that medical and religious views were interconnected. Madness was regarded as an illness of the brain, as God's punishment and the Devil's doing. Varying views of mental health conditions are best captured with multiple, varied sources.

Keywords: madness, legends, miracles, medicine, legal liability, court records